

Дүйсен Қуатбек Қонысбайұлының «6D021300 – Лингвистика» мамандығы бойынша философия докторы (PhD) дәрежесін алуға ұсынған «Тарихи мәтіннің лингвокогнитивтік аспектісі («Қырымның қырық батыры» жыры негізінде)» тақырыбындағы диссертациялық жұмысының АНДАТПАСЫ

Зерттеу тақырыбының өзектілігі. Когнитивтік ғылымдар адам танымымен тығыз байланысты ғылыми бағыттардың бірі болып табылады. XX ғасырдың басындағы эксперименталды психологиядан бастау алған когнитивтік ғылымдар жетіле келе нейро ғылым, лингвистика, философия, антропология, биология, этология, жасанды интеллект, информатика сияқты салаларға ықпал етіп, ғылымдағы жетекші бағыттардың біріне айналды. Когнитивтік ғылымдар XX ғасырдың екінші жартысынан бастап пәнаралық ғылыми бағыт ретінде орнықты. Н. Хомскийдің ізденістері когнитивтік ғылымдардың лингвистика саласында өркендеуіне негіз болды. Н.Хомскийдің «генеративті грамматика» туралы теориясы лингвистика әлемінде тың серпіліс тудырды. Бұл серпілістің басында тілді игеру мен сөйлеудің негіздерін табуға қатысты зерттеулер тұрған. Осы бір үлкен бетбұрыстың алаңында «неодарвинизм» идеяларын ұстанушылар елеулі нәтижелерге қол жеткізді. Солардың ішінде Дж. Лакофф пен Р. Лангакер зерттеулері елеулі орын алған.

Когнитивтік лингвистиканы қазақ тіл біліміне әкелген алғашқы зерттеуші Қ. Жаманбаева болатын. Ғалымның «Тіл қолданысының когнитивтік негіздері: эмоция, символ, тілдік сана» атты монографиясы – Қазақстан ғылымында когнитивтік зерттеулер бағытында жасалған алғашқы елеулі еңбектердің бірі. Когнитивтік зерттеулер, соның ішінде когнитивтік лингвистика бағытындағы келесі кезеңді шартты түрде «жайылу» деп атауға болады. Бұл кезеңде когнитивтік лингвистика туралы білімдер әлемге кеңінен таралған болатын. Когнитивтік лингвистика бағытындағы зерттеулер әртүрлі тілдерде жүргізілді. Ал ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың қарқынды дамуы және жаһандану үдерісінің күшеюі когнитивтік зерттеулер бойынша ғылыми ақпараттың тез таралуына зор ықпал етті. Бұл кезеңде когнитивтік лингвистика бағытында зерттеу жүргізген көрнекті ғалымдарға Б.Нұрдәулетова, Э.Оразалиева, Е. Траугот, Д. Гирертс, А. Голдберг, Т. Айниала және өзгелер кіреді.

Қазіргі таңдағы когнитивтік лингвистиканың даму кезеңін «интеграция» кезеңі деп атауға болады. Себебі когнитивтік лингвистика бойынша ақпарат ағымы үлкен. Когнитивтік лингвистика бойынша ғылыми ақпарат жинақталып, көлемді дерекқорлар құрылып жатыр. Бұл іс әлемнің түрлі мемлекеттерінде, түрлі тілдерде ғылыми зерттеу жұмыстарын жүргізетін ғалымдардың басын біріктіріп жатыр. Ғылыми ақпарат алмасу арқылы когнитивтік ғылымдардың, соның ішінде когнитивтік лингвистиканың адамзатқа ортақ құбылыстарын анықтау бағытында зерттеу жұмыстары жүзеге асырылуда.

«Қырымның қырық батыры» жырын сипаттай отырып, аталмыш тақырыптың зерттеу өзектілігі мынадай:

«Қырымның қырық батыры» жырының мәтіні когнитивтік лингвистика тұрғысынан кешенді түрде аз зерттелген тақырыптардың бірі;

- «Қырымның қырық батыры» жыры мәтініндегі қару-жарақ атаулары мен әскери терминдер заманауи лингвистика тұрғысынан талданбаған;

- «Қырымның қырық батыры» жырында кездесетін ономастикалық атаулар заманауи антропоэлекті парадигма аясында жүйелі түрде аз зерттелген;

- «Қырымның қырық батыры» жыры мәтінінде кездесетін түрлі әдістемелік ақпарат когнитивтік лингвистика құралдарының көмегімен зерттелмеген.

Зерттеу нысаны: «Қырымның қырық батыры» жырында қолданылған тарихи лексика.

Зерттеу пәні: «Қырымның қырық батыры» жырында қолданылған тарихи лексикада когнитивтік құрылымдардың көрінісі және ерекшелігі.

Зерттеу жұмысының мақсаты: тарихи мәтіндегі когнитивтік құрылымдардың сипатын «Қырымның қырық батыры» жыры материалында айқындау.

Жұмыстың міндеттері:

– тарихи жырға ғылыми сипаттама беріп, зерттелуіне шолу жасау;

– тарихи мәтіндегі антропонимдер, топонимдер, этнонимдердің когнитивтік семантикалық құрылымын анықтау;

– тарихи мәтіндегі атақ және лауазым атауларының когнитивтік қабатын тарихи контексте алып, әлеуметтік аспектіде талдау;

– тарихи мәтіндегі қару түрлері, жарақ атаулары және әскери терминдердің когнитивтік-прагматикалық мағынасын соғыс эволюциясы аспектісінде талдау.

Диссертациялық зерттеуде қолданылған әдістер мен тәсілдер: Зерттеу жұмысын жүргізу барысында мәтінді бастапқы өңдеу кезеңінде лексикалық бірліктерді формалды белгілері бойынша жинақтау үшін мәтінді «қазбалау» (text mining), іріктеу және топтау әдістері және жинақталған лексикалық бірліктердің мәтін ішіндегі сандық, сапалық көрсеткіштерін анықтау үшін дерекқор құрудың сандық және сапалық әдістері; тілдік бірліктерді лексика-семантикалық белгілері негізінде категориялау үшін семантикалық үшбұрыш, сипаттау, салыстыру әдістері және тарихи-салыстырмалы, социометриялық талдау әдістері қолданылды. Қару-жарақ атауларына және антропонимдерге қатысты тілдік бірліктердің функционалдық-семантикалық ерекшелігін анықтап, іштей жіктеу үшін когнитивтік карталау (cognitive mapping) әдісі пайдаланылды.

Зерттеудің әдіснамалық негізіне отандық зерттеушілерден: Р. Сыздық, Қ. Өмірәлиев, Е. Жұбанов, Қ. Жаманбаева, Ж. Манкеева, Э. Оразалиева, Б. Нұрдаулетова, Қ. Рысберген, Б. Сүйеркұл, Н. Базылхан, А. Сейітбекова, Г. Мамырбекова, Н. Әшімбаева, Ж. Есеналиева, Б. Қасым;

шетелдік зерттеушілерден: Л. Витгенштейн, В. Жирмунский, Дж. Лакофф, Е. Кубрякова, Ф. Түркмен, М. Арыкан, Э. Рош, У. Крофт, Н. Бирай, А. Дуранти, С. Хартманн, Б. Өзкан-Налбант, А. Бергс, Қ. Шахрияр және тіл білімі, когнитивтік ғылымдар, антропология, психология, түркология салаларындағы мамандардың тарихи мәтіннің когнитивтік құрылымына қатысты зерттеулеріндегі пікірлері мен тұжырымдары негізге алынды.

Зерттеу жұмысының теориялық мәні: Когнитивтік лингвистика, соның ішінде диахронды аспектідегі когнитивтік семантика теориясына үлес қосып, түркі тілдеріндегі көрінісіне қатысты эмпирикалық материалдар ұсыну. Қазақ тіл біліміндегі когнитивтік лингвистика саласындағы зерттеулерді тарихи мәтінді талдау бағытындағы зерттеумен толықтыру. Лингвистикадағы тіл эволюциясы теориясына үлес қосып, оған тарихи мәтіндерден эмпирикалық материалдар қосу. Тарихи лингвистика теориясына үлес қосып, оның ғылыми базасын жаңа материалдармен толықтыру.

Зерттеу жұмысының практикалық мәні: Зерттеу барысында жиналған дерекқорларды лингвистикалық өнімдер үшін мәлімет көзі ретінде пайдалану көзделеді. Жыр мәтінінде келтірілген шежірелер туралы деректерді Алтын орда, Ноғай ордасы және Қазақ хандығына қатысты тарихи зерттеулерде қосымша дереккөз ретінде пайдалануға болады. Жыр мәтініндегі шежірелерге қатысты жүргізілген социометриялық зерттеуде пайдаланылған деректерді көрнекілендіру технологияларын, көлемді деректерді қамтитын лингвистикалық зерттеулерге арналған технологиялық шешімдердің бірі ретінде пайдалану ұсынылады. Зерттеу барысында жинақталған дерекқорларды келешекте репозитарийлерде жариялап, көпшілікке қолжетімді ету жоспарланған.

Зерттеудің ғылыми жаңалығы:

- тарихи жырды өзара байланыстырып, біртұтас мазмұндық желіге біріктіретін когнитивтік құрылымдар анықталып, талданды;
- тарихи мәтіндегі антропонимдер мағынасының когнитивтік-семантикалық қабаттарына талдау жасалып, аталған тарихи кезеңдегі кісі есімдеріне қатысты үдерістер айқындалды. Кейбір топонимдерге қатысты танымдық ақпарат анықталып, топонимдерді біріктіретін ортақ семантикалық белгілер нақтыланды. Этнонимдердің когнитивтік-семантикалық мағынасы ашылып, диахронды аспектіде талданды;
- тарихи мәтіндегі атақ, лауазым атауларының жыр контексіндегі когнитивтік-семантикалық мағынасы анықталып, әлеуметтік аспект шеңберінде талданды;
- тарихи мәтіндегі қару, жарақ атаулары және әскери терминдердің когнитивтік-прагматикалық мағынасы ашылып, соғыс эволюциясы аспектісінде талданды.

Қорғауға ұсынылатын негізгі тұжырымдар:

- тарихи жырдың дастандары когнитивтік құрылымдар арқылы өзара байланысып, біртұтас мазмұн құрады. Тарихи жыр құрамына енген отыз алты дастанды өзара байланыстыратын когнитивтік құрылымдар бар. Аталған құрылымдар мәтін мазмұнын біртұтас етіп, жырды бүтін когнитивтік құрылым ретінде қарастыруға мүмкіндік береді;
- тарихи мәтіндегі антропонимдер, топонимдер және этнонимдер мағынасының когнитивтік-семантикалық қабаттары аталған кезеңдегі ономастикаға тән үдерістерді әлеуметтік аспектіде көрсетеді. Атап айтқанда, антропонимдердің танымдық қабаттарында Алтын орда заманында орын алған реисламизация құбылысы сипатталған. Топонимдерге қатысты когнитивтік құрылымдар ортағасырлық кезеңнен бері Арал-Каспий өңірінде болған

миграция ағындары мен саяси өзгерістерге қарамастан, жыр мәтініндегі географиялық атаулардың бастапқы қалпының сақталуымен ерекшеленеді. Этнонимдерде қатталған когнитивтік ақпарат Алтын орда дәуіріндегі политонимдерге тән мағыналық қабаттарды сақтап қалған. Сондай-ақ хронологиялық тұрғыдан кейінірек болған Жоңғар шапқыншылығы, Ресей империясының отарлау саясаты сияқты оқиғалардың этнонимдер мағынасында терең ізін қалдырғаны анық байқалады;

– тарихи мәтіндегі атақ және лауазым атауларының когнитивтік құрылымы әлеуметтік аспект шеңберінде көптеген тарихи қабаттарды қамтиды. Атақ және лауазым атауларының мағыналық қабаттарында Алтын орда дәуіріне тән когнитивтік ақпарат басымдыққа ие. Бұл ақпаратқа синкреттілік тән. Себебі атақ және лауазым атаулары Алтын орда дәуіріне дейінгі тарихи кезеңдерге қатысты когнитивтік ақпаратты да қамтыған.

– тарихи мәтіндегі қару, жарақ атаулары және әскери терминдердің когнитивтік-прагматикалық мәні соғыс эволюциясы аспектісінде XIV-XVI ғасырларға тән соғыс қимылдары мен соғысу тәсілдерін сипаттайды.

Зерттеу жұмысының дереккөздері. Жұмыстың басты дереккөзі ретінде 2005 жылы «Мәдени мұра» бағдарламасы аясында Қ. Сыдиықұлы мен С.Сәкеновтің редакторлығымен жарияланған «Қырымның қырық батыры: Ноғайлы жырлары» жинағының мәтіні алынды. Аталған жинақ «Қырымның қырық батыры» жырының ең толық әрі жалғыз нұсқасы ретінде танылған. Кеңес дәуірінде «Қырымның қырық батыры» жырының кейбір дастандары жарық көрген «Батырлар жыры» жинағының екінші томы және «Ақсауыт» жинағының екі томы, сондай-ақ тәуелсіздіктің алғашқы жылдары «Қырымның қырық батыры» жырынан жарияланған кейбір дастандар қосымша материал ретінде қолданылды. Алтын орда, Ноғай ордасы және Қазақ хандығының тарихына қатысты қосымша дереккөз ретінде В. Трепавлов, Ж. Сәбитов, Қ. Ахметжанов, Ө. Ағатай, Т. Уәлиев еңбектеріндегі материалдар негізге алынды.

Зерттеу материалы ретінде жыр мәтінінде 7750 рет қайталанған 626 тілдік бірлік талданды.

Зерттеу жұмысының жариялануы және мақұлдануы. Зерттеудің негізгі нәтижелері шетелдік және отандық журналдарда 8 ғылыми мақала түрінде жарияланды. Оның ішінде ҚР Ғылым және жоғары білім министрлігі Білім және ғылым саласындағы бақылау комитеті (БҒССКК) басылымдар тізбесінде енгізілген журналдарда 2 мақала, «Web of Science» дерекқорының «Arts and Humanities Citation Report» индексіне кіретін журналда 1 мақала, Scopus дерекқорында индекстелетін журналда 1 мақала және халықаралық ғылыми-теориялық конференциялар жинақтарында 4 мақала жарияланған.

Зерттеу жұмысының құрылымы. Диссертациялық жұмыс кіріспе, үш бөлім, қорытынды, пайдаланған әдебиеттер тізімінен және А, Ә, Б, В, Г, Ғ, Д, Е, Ж, И, К, Қ, Л, М, Н қосымшаларынан тұрады.